१. कौटुंबिक उत्पन्न

१.१ कौटुंबिक उत्पन्नाची व्याख्या

१.२ कौटुंबिक उत्पन्नाचे प्रकार

१.३ कौटुंबिक उत्पन्नाचे स्रोत

१.४ कौटुंबिक उत्पन्नाचे पूरक मार्ग

चर्चा करू या :

कौटुंबिक उत्पन्न म्हणजे काय?

कौटुंबिक उत्पन्नाचा अर्थ हा मौद्रिक उत्पन्नापुरता मर्यादित नाही. कौटुंबिक उत्पन्नामध्ये पैसा, भौतिक सामग्री आणि सेवा यांचा समावेश होतो तसेच यामध्ये त्यापासून मिळणारे समाधान देखील समाविष्ट असते. विविध माध्यमे, जसे-कुटुंबातील वेतन, कुटुंबाची स्थावर व जंगम मालमत्ता यांपासून मिळणारे उत्पन्न, स्कॉलरशीप, भेटवस्तू आणि गुण व कौशल्ये जसे-गायन, पेंटिंग, पाककला, कार्यक्रम व्यवस्थापन इत्यादी कौटुंबिक उत्पन्नाचे स्रोत आहेत. याचबरोबर किचन गार्डन (परसबाग), कुटुंबातील सदस्यांची कुशलता यांमधून केलेली पैशाची बचत समाविष्ट होऊ शकते.

१.१ कौटुंबिक उत्पन्नाची व्याख्या आणि अर्थ :

व्याख्या :

- निकेल व डॉर्सी यांच्या मते – ''कौटुंबिक उत्पन्न हा पैसा, वस्तू, सेवा आणि समाधान यांचा असा झरा आहे की, जो कुटुंबाच्या गरजा, इच्छा आणि जबाबदाऱ्या पूर्ण करण्याच्या दृष्टीने कुटुंबाच्या नियंत्रणामध्ये असतो.''
- ग्रॉस आणि क्रॅन्डल यांनी कौटुंबिक उत्पन्नाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे, ''कौटुंबिक उत्पन्न म्हणजे कुटुंबातील ठरावीक कालावधीमध्ये कमावलेल्या पैशांचा प्रवाह, मिळवलेल्या किंवा तयार केलेल्या वस्तू आणि सेवा व समाधान होय.''

यावरून असे स्पष्ट होते की, उत्पन्नामध्ये फक्त नगदी पैशांचा अंतर्भाव होत नसून इतर संसाधने जसे की, ज्ञान, शक्ती, कौशल्य, टिकाऊ वस्तू व सेवा तसेच सार्वजनिक सुविधांचे फायदे इत्यादींचा अंतर्भाव होतो.

उत्पन्नाचे प्रकार समजून घ्या :

१.२ कौटुंबिक उत्पन्नाचे प्रकार :

कौटुंबिक उत्पन्नाचे खालीलप्रमाणे तीन प्रकार आहेत.

१. मौद्रिक उत्पन्न

२. वास्तविक उत्पन्न

३. मानसिक उत्पन्न

१. **मौद्रिक उत्पन्न :** मौद्रिक उत्पन्न चलनी नाणी व नोटा, बँकेचे ड्राफ्ट किंवा धनादेश यांच्या स्वरूपात असतात. प्रत्येक देशाची एक विशिष्ट मुद्रा असते. उदाहरणार्थ, रुपया ही भारताची मुद्रा आहे. विविध वस्तू व सेवा विकत घेण्याची क्षमता पैशांमध्ये असल्यामुळे हे एक महत्त्वाचे अमानवीय संसाधन आहे. मौद्रिक उत्पन्न हे मजुरी, वेतन, भाडे, व्याज, नफ्याचा हिस्सा किंवा नफ्याच्या रूपात प्राप्त करता येते.

मौद्रिक उत्पन्न हे प्रत्येक व्यक्तीकरिता महत्त्वपूर्ण आहे जसे :

- पैसा चलनाचे माध्यम आहे.
- वस्तूचे किंवा सेवेचे मूल्य/किंमत पैशाच्या स्वरूपात मोजतात.
- वैयक्तिक, कौटुंबिक तसेच समाजाच्या राहणीमानाचा दर्जा मोजण्यासाठी पैसा हे एक मोजमापाचे साधन आहे.

२. **वास्तविक उत्पन्न :** वास्तविक उत्पन्न म्हणजे ठरावीक कालावधीमध्ये कुटुंबाला उपलब्ध झालेल्या वस्तू आणि सेवा यांचा प्रवाह होय. यामध्ये राहते घर, वस्तू आणि सेवा इत्यादी आणि मानवीय संसाधने जसे, कुटुंबातील

संसाधने, ऊर्जा, ज्ञान, कौशल्य, गुण आणि क्षमतांचा समावेश होतो. वास्तविक उत्पन्नाचे दोन प्रकार खालील प्रमाणे आहेत.

अ) प्रत्यक्ष वास्तविक उत्पन्न : पैशाच्या उपयोगाशिवाय कुटुंबास उपलब्ध असलेल्या भौतिक वस्तू आणि सेवा यांना प्रत्यक्ष वास्तविक उत्पन्न असे म्हणतात. कुटुंबाला मिळालेली वडिलोपार्जित संपत्ती, सरकारद्वारे प्राप्त सार्वजनिक सेवा जसे-रस्त्यावरील प्रकाश व्यवस्था, वाहतुकीचे साधन, बागबगीचे इत्यादींचा समावेश होतो. तसेच यात कुटुंबातील सदस्यांनी एकमेकांना दिलेल्या सेवा सुद्धा समाविष्ट होतात.

ब) अप्रत्यक्ष वास्तविक उत्पन्न : अप्रत्यक्ष वास्तविक उत्पन्नामध्ये पैशाच्या मोबदल्यात उपलब्ध झालेल्या भौतिक वस्तू आणि सेवेचा समावेश होतो. यामध्ये पैशाच्या उपयोगाने विकत घेतलेल्या सर्व वस्तू आणि सेवा यांचा समावेश होतो. उदा. नोकर, सशुल्क शिक्षण सेवा, सशुल्क दवाखान्यातील सुविधा इत्यादी.

३. **मानसिक उत्पन्न :** भौतिक वस्तू, सेवा आणि मौद्रिक उत्पन्नाच्या उपभोगातून मिळालेले समाधान म्हणजे मानसिक उत्पन्न होय. हे उत्पन्न मोजणे अवघड आहे; परंतु व्यक्तीला याची जाणीव होऊ शकते. एखाद्या व्यक्तीजवळ मौद्रिक उत्पन्न, वास्तविक उत्पन्न किंवा दोन्ही असेल परंतु असे आवश्यक नाही की, व्यक्ती जवळ मानसिक उत्पन्न असेलच. जर दोन्ही प्रकारच्या उत्पन्नाचा उपयोग हुशारीने आणि कुटुंबातील सदस्यांच्या आवश्यकता व त्यांच्या प्राधान्यतेनुसार पूर्ण होत असतील तर त्यांना हे उत्पन्न प्राप्त होते.

तुम्हांला माहिती आहे का?

कौटुंबिक उत्पन्नाचे स्रोत :

१.३ कौटुंबिक उत्पन्नाचे स्रोत :

कुटुंबाच्या मौद्रिक उत्पन्नाचे स्रोत खालीलप्रमाणे आहेत :

१. **वेतन :** वेतन म्हणजे व्यक्तीस शासकीय, निमशासकीय किंवा खाजगी नोकरीतून मिळालेले मासिक वेतन जे नोकरीचा प्रकार, शैक्षणिक पात्रता आणि अनुभव यावर अवलंबून असते. खाजगी सेवेत वेतनाची रक्कम आणि पगार वाढीची रक्कम हे नेहमीकरिता ठरावीक नसते. वेतन हे नियमित व ठरावीक उत्पन्नाचा स्रोत म्हणून ग्राह्य धरलेले आहे.

२. **मजुरी :** मजुरी म्हणजे कोणत्याही मानसिक किंवा शारीरिक कामासाठी दिला जाणारा ठरावीक मौद्रिक परतावा म्हणजेच विशिष्ट कार्यासाठी निश्चित मौद्रिक उत्पन्न. मजुरी ठरवताना उत्पादन, कामाचे तास आणि कामाचा प्रकार याला महत्त्व दिले जाते. उत्पन्नाच्या या स्रोताला उत्पन्नाचा निश्चित स्रोत म्हणता येत नाही.

आकृती १.१ कौटुंबिक उत्पन्नाचे स्रोत

३. **निवृत्तीवेतन :** एखाद्या व्यक्तीने शासकीय व्यवस्थापन किंवा कंपनीमध्ये वृद्धावस्थामुळे कार्य करणे थांबविल्यानंतर जो पैसा दिला जातो त्यास निवृत्तीवेतन म्हणतात. कोणत्याही प्रकारच्या नोकरीमध्ये निवृत्ती ही अनिवार्य असते. व्यक्तीचा सेवाकाळ त्याच्या वयावर अवलंबून असतो. सेवेच्या किंवा कामाच्या प्रकारावर निवृत्तीचे वय वेगवेगळे असते. सर्वसाधारणपणे निवृत्तीवेतन हे शेवटच्या दहा महिन्याच्या मूळ वेतनाच्या सरासरी प्रमाणे मिळते. हे एक निवृत्तीनंतरचे चांगले उत्पन्न आहे.

४. **घरभाडे :** भाडेकरूंकडून घरमालकास दर महिन्यास काही रोख रक्कम मिळते त्यास घरभाडे असे म्हणतात. घरभाडे हे निश्चित अशा प्रकारचा उत्पन्नाचा स्रोत आहे. घरभाड्यामुळे आर्थिक मदत होते. घराचे ठिकाण, घराचे एकूण क्षेत्र आणि घरात दिल्या जाणाऱ्या सुविधांवर घरभाडे अवलंबून असते.

५. **व्याज :** व्याज उत्पन्नाचा महत्त्वाचा स्रोत आहे. बँकेत, पोस्ट ऑफीसमध्ये किंवा इतर बचत योजनात बचत करून ठेवलेल्या मुद्दलावर काही उत्पन्न मिळते ते म्हणजे व्याज. व्याजाचा दर मुदत ठेवीच्या कालावधीप्रमाणे बदलतो. जर बचत ठेवीचा कालावधी दीर्घ असेल तर व्याजाचा दर जास्त असतो. व्याजदर चक्रवाढ व्याजाने दिले गेले तर ठेवीदारास जास्त आर्थिक फायदा होतो.

६. **लाभांश :** जर व्यक्तीने विशिष्ट कंपनीचे शेअर्स खरेदी केले असतील तर कंपनीच्या नफ्यातून व्यक्तीला लाभांश मिळू शकतो. मिळणारा लाभांश हा कंपनीचा नफा तसेच व्यक्तीजवळ असलेल्या शेअर्सच्या प्रमाणावर अवलंबून असतो.

७. **नफा :** व्यवसाय चालविण्यासाठी पैशाची आवश्यकता असते. व्यक्तीला त्याच्या उद्योगातून काही पैसा मिळत असेल आणि जर ही मिळकत त्याने उद्योगासाठी खर्च केलेल्या भांडवलापेक्षा जास्त असेल तर अतिरिक्त मिळकतीस निव्वळ नफा म्हणून गृहीत धरतात. निव्वळ नफा म्हणजे खऱ्या अर्थाने फायदा, कारण तीच व्यक्तीची खरी आर्थिक प्राप्ती असते. निव्वळ नफा हा उद्योगाच्या प्रकाराप्रमाणे बदलत असतो. काही उद्योगांसाठी इतर उद्योगांच्या तुलनेत जास्त भांडवल आणि जास्त श्रमाची गरज असते. उद्योगाची निवड करताना या बाबी लक्षात घ्याव्या.

८. **कुटुंबकल्याण निधी किंवा परतावा :** शासकीय, निमशासकीय किंवा खाजगी संस्थेत कार्यरत असलेल्या व्यक्तीस तिच्या पगाराव्यतिरिक्त कुटुंबकल्याण निधी म्हणून काही अतिरिक्त रक्कम मिळते. ही रक्कम आणि दिल्या जाणाऱ्या सुविधा या नोकरीच्या प्रकारावर आणि व्यक्तीच्या सेवा ज्येष्ठतेवर अवलंबून असते. वैद्यकीय भत्ता, घरभाडे भत्ता आणि शहर भत्ता अशा प्रकारच्या आणखी सुविधा कुटुंबकल्याण निधीच्या अंतर्गत दिल्या जातात.

चर्चा करू या :

१.४ कौटुंबिक उत्पन्नाचे पूरक मार्ग :

कौटुंबिक उत्पन्नाचे पूरक मार्ग दोन आहेत.

अ) कौटुंबिक उत्पन्न वाढवून

ब) खर्चामध्ये कपात करून

अ) कौटुंबिक उत्पन्न वाढवून : वास्तविक उत्पन्न वाढविता येऊ शकते. मानवीय संसाधने, जसे-ज्ञान, कौशल्य, योग्य क्षमता आणि वेळेचा योग्य उपयोग करून कुटुंबाचे मौद्रिक उत्पन्न व सदस्यांचे अधिकचे प्रयत्न कौटुंबिक उत्पन्न वाढविण्याकरिता महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडतात.

कौटुंबिक उत्पन्नाचे पूरक मार्ग खालीलप्रमाणे आहेत.

१. **गृह उद्योग आणि लघु उद्योग :** ज्या कुटुंब किंवा व्यक्तीजवळ उद्योजकतेचे कौशल्य असते, अशी कोणतीही व्यक्ती किंवा कुटुंब गृह उद्योग किंवा लघु उद्योग सुरू करू शकते. असे उद्योग कौटुंबिक उत्पन्न वाढवितात. कुटुंब प्रमुख किंवा कुटुंबातील इतर सदस्य या कार्यात मदत करू शकतात. उदा. खाद्य पदार्थ विक्री केंद्र, अन्न संरक्षण, स्वेटर विणणे, शिलाईकाम, भरतकाम, डी.टी.पी., स्क्रीन प्रिंटिंग, बुटिक, क्रोशिया काम, ब्युटी पार्लर इत्यादी. आजकाल काम करणाऱ्या व्यक्तींना जेवण उपलब्ध करून देणारी छोटी हॉटेल्स अधिक लोकप्रिय आहेत.

लघुउद्योग जसे-साबण बनविणे, तेल काढणे, दागिने बनविणे, मेणबत्ती बनविणे, सुती किंवा रेशीम धागे कातणे इत्यादी उद्योग सुरू करता येतात. शासन देखील अशा लघुउद्योगांना आर्थिक सहाय्य करते.

२. **अंशकालीन नोकरी (अर्धवेळाचे काम) :** कुटुंबातील कोणतीही व्यक्ती अंशकालीन नोकरी करून कुटुंबाचे उत्पन्न वाढवू शकते. अंशकालीन नोकरीमध्ये ठरावीक तासांकरिता कार्य केल्यामुळे त्यानुसार पैसा प्राप्त होतो. उदाहरणार्थ एखाद्या कार्यालयामध्ये टायपिंगचे काम, कारखाना किंवा दुकानामध्ये हिशोब ठेवण्याचे (विनियोग) काम इत्यादी करणे. मोठ्या शहरामध्ये कॉल सेंटर प्रचलित होत आहेत. अशा सेंटरमध्ये विद्यार्थ्यांना शिक्षणासोबत रोजगार देखील प्राप्त होऊ शकतो. महाविद्यालयीन विद्यार्थी देखील त्यांचा आर्थिक खर्च भागविण्यासाठी उन्हाळ्याच्या सुट्टीमध्ये नोकरी करू शकतात.

३. **शिकवणी किंवा छंद वर्ग :** शिक्षित कुटुंबातील सदस्य त्याच्या किंवा तिच्या फावल्या वेळामध्ये शिकवणी घेऊन उत्पन्न प्राप्त करू शकतात. काही विद्यार्थी उच्च शिक्षण घेत असताना शिकवणी घेऊन आपला खर्च पूर्ण करू शकतात. अधिकचे उत्पन्न मिळविण्याकरिता छंद वर्ग घेणे हे देखील एक लोकप्रिय क्षेत्र आहे.

४. **अन्न संरक्षित करणे आणि साठवण करणे :** वेगवेगळ्या ऋतूत कमी किमतीत उपलब्ध होणारी तृणधान्ये, मसाल्याचे पदार्थ इत्यादी तसेच संपूर्ण वर्षासाठी लागणारे खाद्य पदार्थ एकदम विकत घेऊन ठेवल्यास व्यक्ती वेळेची व पैशाची बचत करू शकते. फळे आणि भाज्या जेव्हा स्वस्त दरात व सहज उपलब्ध असतात तेव्हा खरेदी करून संरक्षित केल्या जाऊ शकतात. याचा उपयोग लोणची, चटण्या, जाम, सरबत करण्यासाठी व भाज्या वाळवून ठेवण्यासाठी होऊ शकतो.

५. **परसबाग (किचन गार्डनिंग) :** थोडे श्रम घेऊन हंगामी अन्नपदार्थ अंगणात किंवा गच्चीवर पिकवू शकतो. हंगामी फळे आणि भाज्या जसे-लिंबू, पेरू, पपई, आंबा इत्यादींची झाडे लावून प्राप्त करता येतात. अधिक उत्पादन झालेल्या भाज्या आणि फळे बाजारात विक्री करून अतिरिक्त उत्पन्न प्राप्त करता येऊ शकते.

६. **भौतिक संसाधनाचा योग्य उपयोग :** जास्त प्रमाणात उपलब्ध असलेल्या भौतिक संसाधनांचा उपयोग करून उत्पन्न प्राप्त करता येऊ शकते. कुटुंबाच्या आवश्यकतेपेक्षा घर मोठे असल्यास घरातील एक किंवा दोन खोल्या भाड्याने देता येतात. यापासून मिळणारे भाडे कुटुंबाचे उत्पन्न वाढविण्यास साहाय्यक ठरते.

७. **योग्य बचत व गुंतवणूक :** व्यक्तीने आर्थिक सुरक्षिततेकरिता आणि भविष्यात येऊ शकणाऱ्या प्रासंगिक खर्चाकरिता पैशाची बचत करणे आवश्यक आहे तसेच बचतीचा पैसा अशा योजनांमध्ये गुंतवता येऊ शकतो, ज्यात बचत केलेल्या रकमेत वृद्धी होऊन चांगला परतावा मिळतो त्यामुळे काही मासिक मिळकत निश्चित होते व प्राप्त होते.

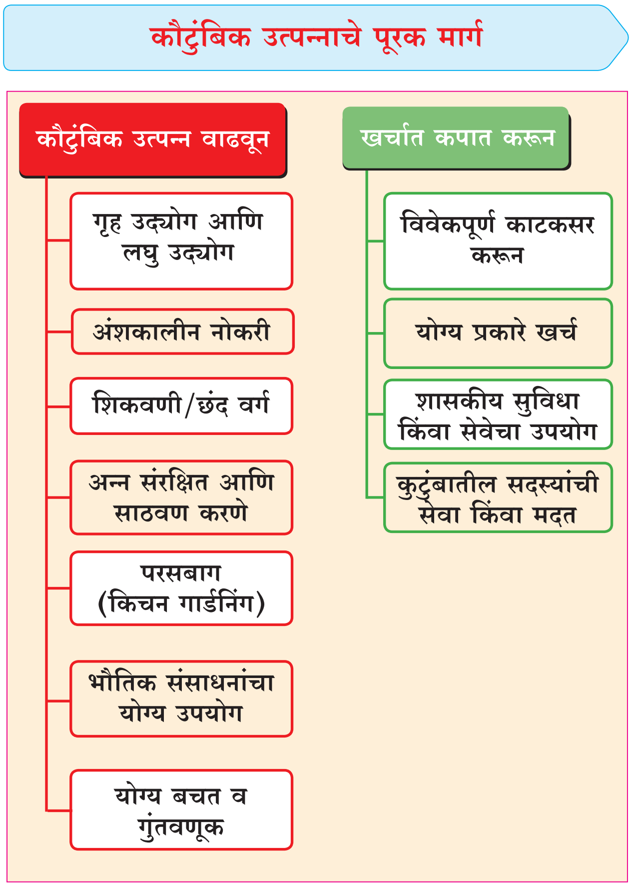

आकृती १.२ कौटुंबिक उत्पन्नाचे पूरक मार्ग

ब) खर्चात कपात करून : उत्पन्नाचे योग्य व्यवस्थापन आणि उपलब्ध संसाधनांच्या योग्य उपयोगाने खर्चात कपात होऊ शकते.

१. **विवेकपूर्ण काटकसर :** विवेकपूर्ण आणि काटकसरीने खर्च केल्याने खर्चात कपात करण्यास मदत होते. प्राधान्याने येणाऱ्या आणि आवश्यक बाबींवर प्रथम खर्च करावा व नंतरच सुखसोयी व चैनीसाठी खर्च करावा. उदाहरणार्थ, उपहारगृहात जाऊन जेवण्यापेक्षा घरी जेवण मागवून घरी जेवणे पसंत करावे, दर आठवड्याला बाहेर जाणे टाळावे, कामाच्या ठिकाणी जाण्याकरिता वाहन शेअर करावे, विविध दुकानांमध्ये किमतीची तुलना केल्यानंतर खरेदी करावी.

२. **योग्य प्रकारे खर्च :** योग्य प्रकारे खर्च करणे सुद्धा खर्चात कपात करण्यास सहाय्यक ठरते. कुटुंबाने विविध दुकानांमधील दरांची तुलना करूनच खरेदी करावी. महाग वस्तू खरेदी करण्याऐवजी नेहमी कमी किमतीच्या पर्यायी वस्तू खरेदी कराव्यात. उदाहरणार्थ, हंगामी फळे

आणि भाज्या स्वस्त असल्याने व्यक्ती त्या खरेदी करू शकते. घाऊक विक्रेता किंवा शासकीय दुकानातून खरेदी करून व्यक्ती खर्चात कपात करू शकते.

३. **शासकीय सुविधा किंवा सेवेचा उपयोग :** शासकीय सुविधा किंवा सेवेचा उपयोग करून खर्च कमी केला जाऊ शकतो. मासिक विकत घेण्यापेक्षा जवळच्या ग्रंथालयातून आणल्यास मासिकावरील पैशाची बचत होईल. शासकीय दवाखाने, शाळा महाविद्यालय इत्यादींचा उपयोग केल्यास पैशाची बचत होण्यास मदत होते.

४. **कुटुंबातील सदस्यांची सेवा किंवा मदत :** कुटुंबातील सदस्यांची सेवा किंवा मदत खर्च कमी करण्यास सहाय्यक ठरते. उदाहरणार्थ, जर एखाद्याला कपडे शिवता येत असेल तर घरी शिवणकाम केल्याने शिवणकामाच्या खर्चात बचत करता येते.

त्याच प्रमाणे मुलांना घरी शिकवल्यास, पंखे दुरुस्ती किंवा विद्युत उपकरणांची दुरुस्ती घरी केल्यास पैशांची बचत होऊ शकते. कुटुंबातील सदस्यांच्या कार्यक्षमतेनुसार त्यांनी गृहकार्य केल्यास आर्थिक समस्या टळू शकतात.

तुम्ही आठवू शकता का ?

- एखाद्या विशिष्ट कालावधीमध्ये कुटुंबातील सदस्यांनी मिळवलेला पैसा किंवा खरेदीची क्षमता तसेच कुटुंबाला त्या ठरावीक काळात मिळालेल्या किंवा तयार केलेल्या वस्तू आणि सेवा अशाप्रकारे कौटुंबिक उत्पन्नाची व्याख्या केली जाऊ शकते.
- कौटुंबिक उत्पन्न तीन प्रकारात विभागले गेले आहे – मौद्रिक उत्पन्न, वास्तविक उत्पन्न आणि मानसिक उत्पन्न.
- कौटुंबिक उत्पन्नाचे स्रोत – वेतन, मजुरी, निवृत्ती वेतन, घरभाडे, व्याज, लाभांश, नफा, कुटुंबकल्याण निधी किंवा परतावा.
- कौटुंबिक उत्पन्नाचे पूरक मार्ग – कौटुंबिक उत्पन्नाचे दोन पूरक मार्ग आहेत – कौटुंबिक उत्पन्न वाढवून, खर्चात कपात करून.
- कौटुंबिक उत्पन्न वाढवून – गृह उद्योग व लघु उद्योग अंशकालीन नोकरी, शिकवणी/छंदवर्ग, अन्न संरक्षित आणि साठवण करून परसबाग (किचन गार्डन) भौतिक संसाधनाचा योग्य उपयोग, योग्य बचत आणि गुंतवणूक करून.
- खर्चात कपात करणे – विवेकपूर्ण आणि काटकसरीने खर्च करून, योग्य प्रकारे खर्च करून, खर्च कमी करून, कुटुंबातील सदस्यांच्या सेवांच्या उपयोगाने खर्चात कपात करण्यास मदत होते.

स्वाध्याय

- **वस्तुनिष्ठ प्रश्न :**

१) बहुपर्यायी प्रश्न :

१. कौटुंबिक उत्पन्नामध्ये .... हे नियमित व निश्चित उत्पन्नाचे स्रोत म्हणून गृहीत धरले जाते.

अ) शेअर्स ब) लाभांश

क) वेतन ड) व्याज

२. भाडेकरू कडून घरमालकास प्रत्येक महिन्यास मिळणाऱ्या रोख मोबदल्यास .... म्हणतात.

अ) गृह कर्ज ब) गृह उत्पन्न

क) घरभाडे ड) वास्तविक उत्पन्न

३. पैशाच्या विनियोगा शिवाय कुटुंबास उपलब्ध असलेल्या भौतिक वस्तू आणि सेवा म्हणजे .... उत्पन्न होय.

अ) मौद्रिक उत्पन्न ब) वास्तविक उत्पन्न

क) प्रत्यक्ष उत्पन्न ड) अप्रत्यक्ष उत्पन्न

४. मिळणारा .... हा कंपनीच्या नफ्यावर तसेच व्यक्तीजवळ असलेल्या शेअर्सच्या संख्येवर अवलंबून असतो.

अ) वेतन ब) लाभांश

क) व्याज ड) निवृत्तीवेतन

२) खालील वाक्य चूक किंवा बरोबर ते ओळखा :

१. पैसा हे मानवीय संसाधन आहे.

२. कुठल्याही मानसिक किंवा शारीरिक कार्यासाठी दिलेल्या मोबदल्यास मजुरी म्हणतात.

३. कौटुंबिक सदस्यांना भौतिक वस्तू आणि सेवा यांद्वारे मिळालेले समाधान म्हणजे वास्तविक उत्पन्न होय.

४. घरभाडे हा उत्पन्नाचा स्रोत नाही.

- **लघुत्तरी प्रश्न :**

१. तक्ता पूर्ण करा.

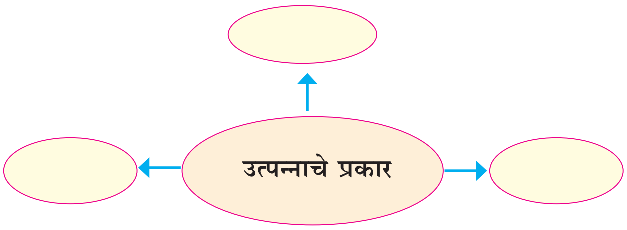

२. आकृती पूर्ण करा.

वास्तविक उत्पन्न	=		+	

३. परसबाग/किचन गार्डन कौटुंबिक उत्पन्न वाढविण्यास कसे मदत करते?

४. फरक स्पष्ट करा : वास्तविक उत्पन्न आणि मानसिक उत्पन्न

- **दिर्घोत्तरी प्रश्न :**

१) कौटुंबिक उत्पन्नाच्या विविध पूरक मार्गांची चर्चा करा.

२) कौटुंबिक उत्पन्नाचे वर्गीकरण लिहा.

प्रकल्प/असाईनमेंट :

१. तुमच्या कुटुंबाचे उत्पन्न वाढविणारे विविध स्रोत ओळखून अहवाल लिहा.

२. तुमच्या परिसरामधील एखाद्या गृह उद्योगाला भेट द्या आणि ते कौटुंबिक उत्पन्नाला कसे पूरक ठरते यावर अहवाल लिहा.